

«МАНАС» ЭПОСУНАН ЭТНОГРАФИЯЛЫК БУЛАКТАРГА КАРАЙ: ЖАНЫБАРЛАРДЫН ТОТЕМДИК БЕЛГИЛЕРИ

Докторантура докторанты Зарина КУЛБАРАКОВА

Кыргыз-Түрк «Манас» университети

zarina217@mail.ru

Аннотация

Оозеки-эпикалык жана жазма булактарда орун алган тотемдик белгилерди изилдөө жана ага анализ жасоо көчмөн элдердин анын ичинде кыргыз элинин руханий дөөлөтүн тамырынан баштап аңдап билүүгө жардам берет. Алгачкы коомчулуктун дүйнө таануу формасын билдирген тотемизм бара-бара өзгөрүү баскычтарынан өтүп калктын бүтүндөй этнографиялык баалуулуктарында сакталып калган. Арийне бул табигый көрүнүш, ошондой болгон күндө да маданияттын ары кызыктуу жана ары көркөм жаралуусуна өз өбөлгөсүн кошкондой. Биз маани бербеген жана аз көрүнгөн тотемдик белгилеринин, айрыкча жаныбарлардын руханий маданиятта алган орду кең.

Ачкыч сөздөр: Тотемдик Белги, Жолборс, Арстан, Бөрү, Мифтик Тотем, Эн Тамга.

FROM EPIC «MANAS» TO ETHNOGRAPHIC SOURCES: THE SIGNS OF ANIMAL TOTEMS

Abstract

The study and analysis of totem signs in the epic oral and written sources will help us to learn richness of the spiritual root, consciously. The world's first public recognition of Totemism is gradually changing the shape of the ethnographic values. Obviously, this is a natural phenomenon and even more interesting is the artistic revival of the background culture of marriage. The signs of animal totems contribute spiritual culture. Surely, there is an archetypical model, but it plays artistic role as a "sign". The totem itself in a plot is of great importance. Let's see totemic signs.

Keywords: totem sign, tiger, lion, wolf, mythical totem, marking.

Киришүү

«Манас» эпосунан жана Махмуд Кашгаринин «Диван Лугат Ат-Түрк» эмгегинен тотемдин элементтерин алып жүргөн жаныбарларды жана тотемдик белгилерди көрүүгө болот. Алар, албетте, уруучулук коомдун тарыхый мезгилин калтырып, эволюциялык өзгөрүүгө учурап жаңы форманы алышкан. Фрээрдин пикири боюнча тотемизм ишеним эмес, коомдук магия болгон жаратылышты багынтуу максатында ар түрдүү жакындоону ойлоп табышкан (Фрээр, 2001:20) Буга кайчылаш пикирде болгон Тайлор тотемизмдин генезисин кароо менен алгачкы ишеним, же болбосо дүйнө таанымдын алгачкы формасы деген. 1900 жылдары Пиклер жана Сомло тотемизмди

белгиден, символдон келип чыккан белгилер системасы деп аташкан. (Тайлор, 2000:65). Алар бир ооздон тотемизмдин негизги предмети идол жана архетип, семиотика болгон деп эсептешкен. Башкача атыканда. алардын түшүнүгү боюнча тотем бар урууда пиктография сөзсүз болгон, социалдык топту билдирүү максатында жаныбарларды, же өсүмдүктүрдүн сүрөтү алынган жана ал уруу атына коюлуп алгачкы уруучулуктун психологиясы катары элестетүү жана ишенүүдөн улам тотемизм келип чыккан. Тотемдик белгинин моделин алып жүргөн чыныгы уруу башчысы болгон. Мындай кызыктуу теориялык-ойлордон улам түрк элдеринин жазма жана оозеки-эпикалык булактарында тотемдик белги кандай, ал тотемизмдин калдыгыбы, же кандайдыр бир тотемизм элементин алып жүргөн жазма жана руханий байланыштагы символбу деген пикирге такалат экенсиң.

Тотемдин өзү этнографиялык чындык катары синхрондук жана диахрондук абалда жашап келген. Анын «Манас» эпосунда учурашынан улам тарыхый катмарланган этаптардан туруп белгини сактап калган формасын көрөбүз. Мисалы, С. Каралаевдин вариантында образдардын сүрөттөлүшү кыйла жаныбарлардын белгиси менен салыштырылып, аз да болсо тотемдик белгиден кабар берет.

Кабылан Манас уул келди

Эми карап, Жакып, угуп ал!

Атын койгун Манас - деп,

Капандын баарын жоё көр,

Кара калмак, манжууга

Чоң Жинди атка коё көр! (С.Каралаев 2010: 91)

Алгач жөн гана Манастын атына теңеп айтылган жаныбардын элесине караганда, көз алдыбызга баатырдын жаныбарга салыштырылып анын «күчтүүлүгү», «тайманбастыгы» келе түшөт. Бирок жаныбардын ошол сапаты алгачкы тотемдик ишенимдин белгисин алып жүрөт жана ал көркөм сүрөттөө функциясын аткарып калган. Бул тотемдин ички белгиси. Жаныбардын сапатын, кыймыл аракетин өзүнө окшоштуруп, жада калса, өзүнө жаккан жана жакын келген жаныбарга салыштырып атоо мүнөздүү. Ал эми сырткы тотем – жашоодо адам баласын коргоп жүргөн колдоочу жана коргоочу болуп саналат. Манас баатыр төрөлөөр алдында жана бала чак эпизодунда эки тарабынан дайыма кара чаар жолборс менен кабылан коргоочу болуп баяндалат.

Аты «Манас» болсун - деп,

Балаңдын аты коюлду.

Катындар ороп аларда
Бу белгиси дагы бар,
Кара чаар кабылан
Капталында чамынды,
Ал ымыркай баланы
Ары-бери үч аттап,
Караса көзгө илинбей
Кайда экени билинбей
Кайып болуп жоголду. (С.Каралаев 2010: 112)

Мындай поэтикалык формула эпостун башынан аягына чейин Манастын колдоочусу катары учурайт. Кара чаар жолборс капталынан көрүнө калып, образдын ачылышына көркөм функциялык кызмат аткарган. Мындан сырткары Манастын коргоочусу болуп кабылан, кырк чилтен (С.Орозбаковдун вариантында кырк бөрүгө айланган), бүркүт (С.Каралаевдин, С. Орозбаковдун вариантында Жакыптын түшүндө элестүү түрдө Манастын колдоочусу катары берилет), арстан учурайт. Деги эле эпостогу баатырлардын колдоочусу катары жаныбарлар көп учурайт (Алмамбеттики-бөрү, Кошойдуку-аюу, Коңурбайдыкы – ажыдаар, Сыргак, Чубактыкы – шер ж.б.).

16-кылымда тарыхый булактарда кыргыз жоокерлери токой арстанга салыштырылып айтылган. Кыргыздар биринчи жолу 1503-1504-жылдары кышында болгон окуялар жөнүндөгү баянда аталат: «Ушул кышта Ак-Суу шаарында моңгол ханы Ахмед дүйнөдөн кайткан анын ордуна уулу Мансур такка отурган ага бир тууганы Султан-Халил касташып, Моголстанга кетип калат жана ал жердин «жапайы арстандары» аталган кыргыздарга кошулган. Кыргыздар аны өздөрүнүн акими кылып алган.» (Бартольд 1997:50) Биринчиден жоокерди арстанга окшоштуруу болгон, экинчиден элди жаныбардын аты менен аташкан. «Манас» эпосунда мындай окшоштуруулар арбын, бирок анын генетикалык ареалы кыйла түрдүүчө. С. Орозбаковдун вариантындагы «кабылан» жаныбары образдарды ачып сүрөттөөдө окшоштуруу же салыштыруу көркөм функциялык кызмат аткарат. Бирок мифтик элементтер көбүрөөк коштоп турганын көрсөк болот. Мисалы Кошойдун Күндөй дөө менен алышканы Манастын уу-дуу эли менен чабышында берилет:

Каарданып бул аяр,
Кара чаар кабылан —
Жолборс боло калганы.
Кармап Кошой кулактан

Көтөрүп жерге салганы.
 «Жутмак элең Кошой» — деп,
 Көпкөк темир кийинген
 Жигит боло калганы.
 Эр Кошой каршы турушту,
 Эки күнү, бир түнү
 Кошой буга урушту.
 Экинчи түнү кеч болуп,
 Күүгүм кирер кез болуп,
 Күн чыгыштын жагынан
 Түн карасы чыгыптыр,
 Кайраттанып эр Кошой
 Көтөрүп уруп жыгыптыр. (С.Орозбаков 2-т., 1995:43)

Күнгөй дөө кубулуп. жолборско айланып Кошойго кол салат. «Манас» эпосундагы аярдын жолборско айланышы (адамдын жаныбарга, жаныбардын адамга айланган мотиви) мифтик элементти камтыган тотемдик сюжеттердин бири. Мифтик тотемдин белгисин алып жүрөт (мифтик тотем – укмуштай кубулуу жана сыйкырдуу көрүнүш катмарына ээ, жана архетиптик элементтен тарта ошол учурга чейинки кереметтүү баянга айланган тотем жаныбары же өсүмдүк. Тотемдик миф бул түшүнүктөн башкача, тотем катышкан мифтик уламыш) (Киндря 2010: 136). Жолборско айланган аярдын (Күнгөй дөө) эпостогу андан аркы таржымалы өтө кызыктуу, ал жолборс болуп Кошой баатырдан жеңиле баштаганда кушка айланып, асманга атырылып учат. Артынан сая кууган Кошой акыры жазбай таамай атып түшүрөт:

Күнгөй балбан чыркырап,
 Артылып туруп атына
 Алда канча жалынды.
 Баатыр Кошой барганы,
 Бая жарадар кара куш
 Башын үзүп салганы.
 Лайла малум—деп,
 Күнгөй өлүп калганы. (С.Орозбаков 2т-1995: 44)

Демек, С. Орозбаковдун вариантында тотемдик белги көбүрөөк мифтик элементти камтыган. Бул сюжетте архетиптик модели зооморфтук кейибин кийүү,

адамдын жаныбарга айланган байыркы мотиви жана мифтик тотем көбүрөөк сакталып калган. Адамдын жаныбарга айланган мотивинде тотемдин өзүн толук көрө албайбыз, бирок жогоруда сөз болгон бардык элементтерди ичине камтыган тотемдик белгини байкаса болот.

Каармандын өзүн колдоп турган жаныбарга айланышы байыркы мотивдердин бири. Бул мотив алгачкы уруучулук коом түзүлүшүнө таандык. Бир уруунун башчысы урууну, же башчысын колдогон жаныбарга (тотем) айланганга кудурети бар деген ишеним жашаган. Мотив көчүп-конмо функциясына ээ. Аны бардык элдердин жомокторунан көрүүгө болот. Түрк тилдүү элдердин жомокторунда болсо мындай мотив адамдын карышкырга айланышы менен көбүрөөк байланыштуу. Башкыр (башкорт, башкурт) элинин ишениминде жана аңыздарында карышкыр жол баштоочу, же жол көрсөтүүчү жаныбар катары көрсөтүлөт. Мисалы, түштүк-чыгыш башкорт эли (усергандар, тангаурдар жана бурзяндар) душмандын чабуулунан кийин жер кезип чөлдүн кучагынан чыгалбай турганда карышкыр кайдан-жайдан пайда болуп, элди чөлдөн алып чыгып кеткен деген аңыз айтылат. Алар баш-башчы, корт-карышкыр деп чечмелешет. Урал тоолорун мекендеп калган уруулар асабасына карышкырдын башы чегерилген сүрөттү желбиретип алып жүрүшкөн. Ал эми Тажетдин Ялсыгул (1767–1838) аттуу башкыр элинин жазуучусу айле уруусунун санжырасына байланыштырып төмөнкүдөй аңызды келтирет: «Хантыл аттуу адам Медина шаарынан Булгар шаарына чейин карышкырдын аркасынан ээрчип жүрүп жеткен жана ал элине кайтып келгенде айле уруусунун башчысы болуп калган. Андан кийин Хантылдын тукуму башкорт аталып жалпы элдин атына өткөн.» Мындай мотивди жомоктордон да көрүүгө болот, жолдон адашкан баатырларга жол көрсөтүп, карышкыр жардамга келген. Башкыр эл жомокторунун негизги мотивдеринин бири болуп, адамга карышкырдын жол көрсөтүп жардам бергени (Мисалы: «Алтын канат», «Санай баатыр», «Алтын алма», «Юлбат» ж.б.) саналат. (Бускунов & Кульшарипов 2012: 369) Махмуд Кашгаринин эмгегинде да *böri*/бөрү жана *kurt*/курт (солужан уруусундагы аталышы) сөзү менен карышкырдын аты кездешет. *Börləyü* / бөрлейү – бөрү сыяктуу болуу (Кашгари, 2003:10 а), бөрүдөй болуу мааниси этиштик кызматтагы жаныбар аты катары адамга карата пайдаланылганын көрөбүз. Бөрүдөй күчтүү, айбаттуу, тайманбас болуу сымал жырткычтын кулк-мүнөзүн адамга колдонуп же адамдын мүнөзүнө салыштырып айтуу ошол кездеги тотемдик белгиден кабар берет.

Жолборс жаныбары Махмуд Кашгаринин Дивани Лүгат ат-Түрк чыгармасында «*asrı*» / асры, «*esrı*» / эсри катары кездешет. Дагы бир аталышы «*toña*» / тоңа бир түстүү

жолборс катары чечмеленет (Кашгари, 2003:10 б). Жолборс сөзүнүн эки башка уруу тилинде кездешүүсү ошол кезде адамдардын жырткыч айбандарга маани бергени. Махмуд Кашгари түрк урууларынын аңчылыка өтө көңүл буруп жашаганын айтат. Жада калса, аңчылыктын түрлөрүн мисал катары жазып калтырган (sıgır/сыгыр – буйткага алуу, saçratgu/сачратгу - тузак тартуу) (Кашгари, 2003:157 с). Мергенчилик менен жашаган уруулардын жашоо-шартында жаныбарлар өзгөчө орунда турган. Айрыкча жолборс, арстан, кабылан сыяктуу жырткыч жандыктарга маани берип, алардын мүнөзүн өздөрүнө жакындатып тотем катары ыйык тутушкан. Буга мисал катары Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги monçuk / мончук (мончок) сөзү эки мааниде чечмеленген (Кашгари, 2003:129 d). Биринчиси – кооздук үчүн моюнга тагылган асыл-таштардан шуру, экинчиси – аттын мойнуна тагылган асем буюм, атка жана адам мойнуна тагылган «арстан, жолборс тырмагы». Демек, жаныбардын бир мүчөсүн алып жүрүү менен анын коргоочу катары кызмат кылаарына ишенишкен. Жаныбардын өзүн тотем катары тутушуп, анын тырмагын тотемдик белги (мончок тагып) катары алып жүргөндүгү маалым болуп турат. Бүгүнкү күндө кыргыз элинде мончок көз тийүүдөн, суук көз-суук сөздөн сактаган асыл таштан жасалган көзгө окшогон кара, же көк ташта ак чекити бар, коргоочу буюм болуп саналат. Ал эми жолборстун тырмагын мончок эмес, эрдиктин белгиси катары мергенчилер мындан бир кылым мурун алып жүрүшкөн. Азыркы учурда Кыргызстандын аймагында жолборс жокко эсе, бирок карышкырга аңчылык кылынган мезгилде тишин, же тырмагын айыл жергесинде «бөрү жатыш» тери оорусуна каршы колдонушат. Ооруп калган адамдын мойнуна, же куруна тагып коюшат, ооруну өзүнө тартып алат деген ишеним бар.

Кыргыз элинин килем токуу кол өнөрчүлүгүндө «жолборс таман» сүрөтүн түшүрүү кеңири. Чийге согулуп түшүрүлгөн оюулар, сүрөттөр да жаныбарлардын келбетин алган (Акматалиев 1996:112 а). Килемден мурун пайда болгон бул өрмөк өнөрүндө «жолборс көз» көчөтү (сүрөтү) көп колдонулган (Акматалиев 1996:172 б). Бул оюудан сырткары «кочкор мүйүз», «бүркүт тырмак», «ит куйрук», «бугу мүйүз» сыяктуу шырдака, туш кийизге, зер буюмдарына, жасалгаларга түшүрүлгөн оюулар арбын. Жаныбардын толук элеси түшүрүлгөн буюмдар аз. Жаныбардын кайсыл бир мүчөсү оюу түрүндө бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келет. *Мындай көрүнүш жаныбарды ачык тотем тутуудан кийинки атрибуттарын колдоочу катары алып жүрүү (тумар, мончок ж.б.) жөрөлгөсүнөн улам келип чыккан. Бара-бара жаныбардын мүчөсү сүрөт болуп килемге түшкөн.*

Фирдоусинин "Шах-намесинде" түркүттөр (түрк) менен перстердин ортосундагы Герат алдындагы салгылашуу жөнүндө баян камтылган. Аларды автор "Кытайдын түрктөрү" жана перс полководеци Бахрам Чубин деп атайт. Фирдоуси түркүттүк сыйкырчылыкты жана сыйкырчыны сыпаттап жазат. Ал Бахрам Чубин чечүүчү салгылашуунун мурунку күнү коркунучтуу түш көргөнүнөн башталат. Ал түшүндө түрктөр арстанга айланып, анын аскерлери талкаланганын, Ктезифонго бара турган жолду душмандар тосуп алып, ал эми өзү кечирим сурап жөө баратканын көрөт. Жаман түшкө карабастан Бахрам салгылашууну баштаган. Түрктөр перстерди чочутуу үчүн сыйкырчылыкты колдонушкан. Сыйкырчылар асманга от ыргытышып, перстерге жаанын жебесин, жаадырган шамалды жана кара туманды туудурушкан. Бирок Бахрам мунун өзү алдамчылык гана, чынында жаа жебеси жок деп кыйкырып, натыйжада, сыйкырчылык өз максатына жеткен эмес. Салгылашуудан кийин перстер жеңишке ээ болуп, сыйкырчы туткунга түшөт. Ал Бахрамга түштү өзү жибергендигин мойнуна алган (Гумилев, 1999).

Тарых жазмаларында жоокерлер жапайы жаныбарларга салыштырылып айтылганы көп кездешет. Айрыкча жаныбарларды түшүндө көрүү байыркы мотивдердин бири. Жаныбарлардын аян берип түшкө кирүүсү анимистик байланышты, тотемдик урматты жана айрым учурда кайсы бир жаныбарга табу жаралган учурду туюнтат. *Мындай түш көрүү мотиви Манас эпосунда да кеңири кездешет. Манас Алмамбеттин келээрин Салбырында жүрүп түш көрөт. Колуна алган ач албарс (кылыч) жолборско айланып жанында турат. Аны көргөн калың журт Манаска даап бара албай. айланып калышат. Түшүн жорутса, жолборстой айбаттуу дос табасың деп айтылат. Жакып балалуу болоор алдында түш көрөт. Түшүндө бала бүркүттү кармап алып тапка келтирет* (Орозбаков, 1995:98-99). Аны аңчылыка алып барып, Жакып коё берет. Бүркүт обого чыкканда жан-жаныбарлар качып жок болот. Арстан жолборстун бирин койбой алат. Жакыптын түшүн эл чогулуп Акбалта жоруйт: «Бүркүт колуна кондурганың балалуу болушун, бүркүтүн менен аңчылыка чыкканың балаң эрге жетип эл башкарганы, жандыктын баарын алганы душмандарды каратканы. Бүркүттөй эрктүү, күчтүү оболон учкан баатыр төрөлөт» (Каралаев, 2010:57). Төрөлө элек баланын элеси бүркүт менен салыштырылып, бүркүттүн мүнөзү менен адам тагдыры байланыштырылган, кайсы бир деңгээлде колдоочусу катары да каралган.

Элдик чыгармалардан сырткары жаныбарлардын элесин аска бетинен да көрүүгө болот. Фергана тоо кыркасындагы Көгарт ашуусундагы, азыркы Жалал-Абад шаарынын чыгышындагы аскадагы сүрөттөр Ферганадагы дыйканчылык

маданиятынын тоолуу аймакка «чабуулунун» эң кызыктуу эстелиги болуп саналат. Аска таштарга чегилип түшүрүлгөн жана ушуга ылайык «Саймалы-Таш» деп аталган сүрөттөргө алып баруучу жол Фергананын чыгышындагы Көгарт суусунун бай өрөөнү аркылуу өтөт. Бул таш сүрөттөр 1902-ж. эле сүрөтчү Н. Г. Хлудов тарабынан ачылып, кийинчерээк 1903-ж. инженер И. Т. Пославский тарабынан изилденет. 1946-ж. бул сүрөттөрдү Б. М. Зимма изилдеген. Саягы, ар кыл мезгилдер бою катмарланган, ар түрдүү сүрөттөрдүн арасында эки байыркы сюжет ачык байкалат. Бул биринчиден, жапайы жаныбарларга аңчылык кылуу, мында аңчы айбанаттын терисин жамынып алып, өңүп келе жатат, ошондой эле иттин жардамын да пайдаланган, экинчиден, жер айдоо сүрөтү, мында адамдар куштарга окшош кийим кийип алышкан, сокого болсо өгүздөр (топоздор) чегилген (Бернштам 2004: 253). Дүйнөлүк мифология боюнча өгүздөр кайсы бир учурда (индия, кытай мифологиясында) жерди мүйүзүнүн ортосуна кармап турушкан. Көпчүлүк элдин тотеми катары ыйык болуп келген. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө бардык түрк урууларында *öküz/өкүз* – өгүз, жаныбар катары учурап, экинчи бир мааниси уруу аты болуп берилген. (Кашгари, 2003:140 e) Демек, түрк уруулары үчүн кайсыл бир мезгилде өгүз тотем катары ыйык саналып турган, бара-бара уруу аталышына айланган.

Бүгүнкү күндө кыргыздардын айрым бир уруу аттары да жаныбарлардын атынан аталып калганын көрөбүз (Мисалы: Бугу, Сары багыш). Байыркы мезгилде тотем туткан жаныбардын аты уруу аталышына өткөнү жалпы элди колдойт деген ишенимден улам болгон. Бул жеке тотемден коллективдик тотемге өтүү прогресси. Ал эми уруу атына тамганы (эн белгиси) ыйгарып, асабага же жашаган турак жайга, малга түшүрүшкөнү тотемдин материалдашып анимистик буюмга өткөнү. *Башкача айтканда, «жолборс тиши», «бүркүт тырмак», «бөрүнүн тиши» сыяктуу буюмдашкан тотемдин сүрөт формасына жалганган түрү жана кийинки эволюциялык баскычы болуп, аны ыйык саноо, уруунун атына белги катары алып жүрүү болгон. Акыры «ыйык», «сыйкырдуу» «жандуу» сыяктуу анимистик түшүнүк кетип анын ордуна патриоттуулук, эрдүүлүк, элин сүйүү, коргоо сыяктуу түшүнүктөр ээлеген.* Кыргыздардын турмушундагы эн тамга белгилеринин өзгөчө маанисин этностук аталыштар (этнонимдер) чагылдыраы ырас. Мисалы, кош тамга (мунгуш), жагалмай тамга (бугу, муңгуш, сары багыш), ача тамга (жору), кош бычак (баргы), төмөн тамга (кытай), жогору тамга (кытай), үч тамга (каңды), үчөк тамга (басыз), кылыч тамга (басыз), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (саруу, солто) ж.б. Энтамгалардын басымдуу бөлүгү уруулук (урук) тотемдерди аныктоо менен бирге,

урук, уруу, уруулук бирикме сыйынган жан-жаныбарлардын, канаттуу жырткыч куштардын символикалуу элестерин чагылдырган (Каратаев, 2013:8). Айыл жергесинде азыр да малга уруунун эн тамгасын басышат.

Жыйынтык

Тотемдик белги байыркы коомдон тарта тарыхтын бир канча кылымдарын басып келип, жоголуп кетти деген ой келе түшөт. Арийне, азыркы учурда да жашообуздун бир бурчун ээлейт. Ошол эле жаныбарлар дүйнөсүн алалы, жыл санагын чыгарган 12 жыл жаныбарлар атынан аталган. Жада калса, эртең менен туруп ишибизге бараарда радиодон жылдыздар төлгөсүн угабыз (гороскоп). Ага маани берип, керек болсо ишенип дагы алабыз. Букачар жылындагы текечер сиздин күнүңүз бүгүн көңүлдүү өтөт дегенге жетине албай кубанабыз. Мына, бул дагы тотемдик белги. Жаныбарлардын кулк-мүнөзү менен кыйыр түрдө ошол жылдыз (ай ичинде) алдында төрөлгөн адамдарга мүнөздөмө берилет (ички тотемдик белги). Ал эми келечек жылыбызды да келе жаткан жаңы жылга тиешелүү жаныбардын мүнөзү менен өз жылыбызга салыштырып жоруп олтурабыз. Азия чөлкөмүндөгү элдердин жылга карата төлгө салуусу таң калыштуу эмес. *Бул улуттук аң-сезимдин базалык архетиптеринин татаал жана көп жылдык түзүлүш процесси. Тотемдик белгилердин этнографиялык чындык катары улуттук аң-сезимдин калыптанышында ролу чоң десек жаңылышбастырбыз.*

Адабияттар

1. Акматалиев А. (1996). *Кыргыздын кол өнөрчүлүгү*, Бишкек: Бийиктик. (Akmataliiev A. (1996). *Kirgizdin Kol Önrçülüğü*, Bişkek: Biyiktik.)
2. Bahaeddin Ö. (2010). *Türk Mitolojisi* (5 baskı). I. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
3. Bahaeddin Ö. (2010). *Türk Mitolojisi* (5 baskı). II cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
4. Бартольд В.В. (1997). *Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер*, Бишкек: Айбек. (Bartold V.V. (1997). *Kirgiz cana Kirgizstan tarihi boyunca tandalma emgекter*, Bişkek: Aybek.)
5. Бернштам А.Н. (2004). *Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер*, Бишкек: Айбек. (Bernştam A.N. (2004). *Kirgizdardın cana Kirgizstandın tarihi cana arheologiyası boyunca tandalma emgекter*, Bişkek: Aybek.)
6. Бускунов А.М., Кульшарипов М.М. (2012). Культы животных и птиц в башкирской мифологии и истории общественной мысли. *Вестник Башкирского университета. №1*, Башкортостан. 369-371. (Buskunov A.M., Kulşaripov M.M. (2012). Kulti jivotnih i ptiis v başkirskoy mifologii i istorii obşestvennoy misli. *Vestnik Başkirskogo Universiteta. №1*, Başkortostan. 369-371.)
7. Гумилев Л.Н. (1999). *Байыркы түрктөр*, Бишкек: Ариал – Принт. (Gumilev L.N. (1999). *Bayırkı Türktör*, Bişkek: Arıyal-Print.)
8. Каралаев С. (2010). «Манас», Бишкек: Турар. (Karalaev S. (2010). ‘Manas’ Bişkek: Turar.)
9. Каратаев О. (2013). *Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары*, Бишкек. www.bizdin.kg (Karataev O. (2013). *Kirgizdardın tegi, taraluu arealı, etnostuk-madaniy alakaları*, Bişkek. www.bizdin.kg)

10. Киндря Н.А. (2010). Животные-тотемы в древнем сознании: лингвoseмиотический контекст. *Ученые записки*, №1. Москва. 136-140. (Kindrya N.A. (2010). Jivotniye-totemi v drevnem soznanii: lingvosemiotiçeskiy kontekst. *Uçeniye zapiski*, №1. Moskva. 136-140.)
11. Mahmud Kaşgari, (2003). *Divani Lügat-it Türk Dizini*, Ankara. <http://mehrani1.persianblog.com>
12. Садыглы Перираз, (2014). «Диван Лугат-ат-Турк» Махмуда Кашгари как источник изучения материальной культуры тюркских народов. *Народна творçисть та этнология*, №1. 87-90. (Sadıgh Perinaz, (2014). ‘Divan Lugat-at-Türk’ Mahmuda Kaşgari kak istoçnik izuçeniya materiyalnoy kulturi tyurkskih narodov. *Narodna tvorçist ta etnologiya*, №1. 87-90.)
13. Тайлор Э. (2000). *Миф и обряд в первобытной культуре*, Смоленск: Русич. (1-624 стр.) <http://yanko.lib.ru/gum.html>. (Taylor E. (2000). *Mif i obryad v pervobitnoy kulture*, Smolensk: Rusiç. (1-624) <http://yanko.lib.ru/gum.html>.)
14. Орозбаков С. (1995). «Манас», Бишкек: Кыргызстан басмасы. (Orozbekov S. (1995). ‘Manas’, Bişkek: Kırğızstan basması.)
15. Фрэзер Дж. (2005). *Золотая ветвь. Исследование магии и религии*, I-т. Москва. (1-286 стр.) <http://yanko.lib.ru/gum.html>. (Frezer Dj. (2005). *Zolotaya vetv. İsledovanie magii i religii*, I-т. Moskva. (1-286 стр.) <http://yanko.lib.ru/gum.html>.)